

Ростислав БУРДЯК

*аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3049-5685>
e-mail: rostuslavburdyak@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ 1625 РОКУ У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ – 1939 РОКУ

Вивчено специфіку підходів польських істориків, які працювали у період від кінця ХІХ ст. і до початку Другої світової війни, до вивчення та оцінок подій козацького повстання 1625 р., яке очолив М. Жмайло. Визначено, що розглянуті праці польських науковців вказують на значний інтерес дослідників до проблеми історії козацького повстання 1625 р. Зауважено, що для вчених воно було важливим моментом, що засвідчував перехід від активної козацько-польської співпраці попередніх десятиліть до періоду збройної боротьби між ними, що переростала у міжнаціональний, соціальний та релігійний конфлікти. Наведено інформацію, що багато уваги дослідники приділяли причинам повстання, які вони вбачали у значному зростанні чисельності та сили козаків у перші десятиліття ХVІІ ст. Констатовано, що для багатьох польських істориків це обумовлювалось і зростанням козацької самовпевненості, «сваволі» та «необґрунтованих бажань», а тому вимагало від влади їх силового впокорення. Встановлено, що дослідники часто намагалися віднайти причини повстання і в іноземних інтригах – у діях московських та турецьких агентів, підступах православного духовенства, що ненавиділо інші конфесії.

Зазначено, що існували тези про недоліки самого суспільного стану Речі Посполитої, де влада не відповідала на виклики часу й не запроваджувала необхідні реформи, зокрема не усвідомлювала зміни ролі козацтва у соціумі. Відзначено, що в описі бойових дій історики здебільшого некритично відтворювали свідчення польських джерел, які давали односторонню картину подій із прославленням польських військ, перебільшенням завданих козакам втрат і зображенням супротивника як доволі недолугої примітивної маси. Стверджено, що, висвітлюючи наслідки повстання 1625 р., історики переважно сходились в оцінках його як такого, що не усувало причин, які до нього призвели, а лише загострювало конфлікт. Виснувано, що цікавими є тези істориків, які розглядали тогочасні козацько-татарські відносини й вбачали у них початки їх плідної співпраці уже в часи Хмельниччини.

Ключові слова: польська історична наука, історіографія, повстання 1625 р., очолюване Марком Жмайлом, Річ Посполита, козаки, реєстр, козацькі права, Станіслав Конєцпольські.

Для наукових праць польських істориків і формування історичної свідомості польського народу важливим було створення образу «золотого віку» Першої Речі По-

сполитої, що припадав на кінець XVI та першу половину XVII ст., який змальовувався через тези мирного єднання народів Польсько-Литовської держави, їх плідної співпраці задля досягнення зовнішньополітичних успіхів і цивілізаційного поступу. Однак такий образ толерантної демократичної держави затьмарювали факти релігійного протистояння між католиками та православними, що розгорталося здебільшого в Україні, й козацьких повстань, що у фіналі розвинулись у величезну національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, яка започаткувала занепад і руйнування Польсько-Литовської держави. Таким ключовим етапом у цьому польсько-українському конфлікті, після перших козацьких повстань кінця XVI ст., що часто зображались у польській науці як випадкові бунти, зумовлені особистими амбіціями їхніх ватажків, та періоду активної польсько-козацької співпраці перших десятиліть XVII ст., стало повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла. Ця подія для польських істориків була свідченням початку збройної боротьби з вирішення гострих соціально-політичних, релігійних і національних проблем, що накопичились у польсько-українських відносинах. Для польських вчених важливим було з'ясування усіх причин, обставин та наслідків події, що започаткувала цей новий період у відносинах між обома народами. Особливу увагу на події 1625 р. звертали польські історики, які працювали у період від кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни, що знаменувався активним розвитком історичної науки, змінами методологічних парадигм та значними зрушеннями у суспільно-політичній сфері існування польського народу, пов'язаними із переходом від бездержавного періоду до відновлення власної державності.

До проблем зображення у працях польських науковців історії козацьких повстань, зокрема до виступу 1625 р., звертались у своїх дослідженнях українські вчені Оксана Руда (Руда, 2010), Тарас Гриневич (Гриневич, 2009) та Євген Сінкевич (Сінкевич, 2008). Серед польських дослідників певні аспекти відображення окресленої теми у працях істориків розглядали Євгеніуш Коко (Eugeniusz Koko) (Koko, 2006) та Мацей Франз (Maciej Franz) (Franz, 2006). Однак на сьогодні не існує жодної спеціальної праці, у якій би досліджувалось відображення різних аспектів повстання під проводом М. Жмайла, його причин, наслідків та оцінок у працях польських істориків, які працювали від кінця XIX ст. й до 1939 р.

Мета статті – вивчення образу подій козацького повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла, його причин, наслідків та оцінок у працях польських істориків, що працювали у період від кінця XIX ст. й до 1939 р.

Польські дослідники, які вивчали історію українського козацтва та козацько-польських відносин, багато уваги присвячували ролі січовиків у війнах Речі Посполитої у часи «смути» у Московському царстві й у Хотинській війні проти Османської імперії. Відзначаючи вагоме значення козаків у цих військових кампаніях, хоч і не вказуючи все ж на їх ключову роль у подіях 1618 р. та 1621 р., вчені ставили перед собою завдання пояснити причину переходу від плідної співпраці до відкритої війни у відносинах між козацтвом і польською владою. Так різноманітні версії щодо причин та сутності повстання 1625 р. закладалися й в основу самого опису подій козацького повстання, його наслідків та вивчення тла усіх наступних виступів уже в 1630-х роках.

У баченні Владислава Томкевіча (Władysław Tomkiewicz) причиною розгортання козацьких повстань у 1620-х роках було не лише збільшення кількості та сили

козацтва, а насамперед зростання у їхньому середовищі свідомості свого значення та нового потужного становища. Це заохочувало козаків рішуче виступати за розширення своїх прав у Речі Посполитій та можливостей вести самостійну політику. Він заявляв, що «козаки, відчуваючи свою вагу й беззаперечні заслуги перед державою учинені в останній війні, виступили із рядом щораз більших вимог перед державою» (Tomkiewicz, 1939, s. 38). Відразу було порушено питання збільшення числа реєстрових козаків і коштів на їх утримання. Втім, вчений зазначав, що після смерті Петра Сагайдачного, паралельно із посиленням вимог, вони набирали щораз більш «хаотичного характеру». Поруч із цим козацтво вело самостійну активну політику, зокрема військову – втручалися у внутрішню боротьбу в Кримському ханстві, здійснювали морські походи на Туреччину, з якою Річ Посполита намагалася втримати недавно укладений мирний договір. Найнебезпечнішими для Польщі були дипломатичні відносини Запоріжжя із Московським царством. Польські еліти побоювалися можливо укладення козацько-московського союзу, який, у разі можливої війни з Московією, міг призвести до переходу січовиків на бік ворога.

Владислав Томкевіч вказував, що у польському політикумі склалося угруповання, яке вважало, що до козацького питання треба «взятися гостро». Очілником цих політиків, думка яких стала домінуючою у Варшаві, був новий коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конєцпольскі (Stanisław Koniecpolski). Вони вирішили із допомогою силового тиску «врегулювати становище козаків у державі» (Tomkiewicz, 1939, s. 38).

Докладне дослідження початкового етапу польсько-козацького конфлікту, ще до його переходу у збройну фазу, провів Міхал Антонув (Michał Antonów). Вчений поставив собі за завдання висвітлити історію переговорів між представниками влади і Запорізької Січі та роль у них коронного гетьмана С. Конєцпольскі. Історик стверджував, що після Хотинської війни польсько-козацькі відносини дуже загострились через «величезне зміцнення усвідомлення козаками своєї сили та значення, а також через впровадження у порядок денний релігійного питання, яке в мить відновлення в 1620 р. православної ієрархії в Польщі єрусалимським патріархом Феофаном було включене козаками до переліку своїх вимог, що до того були лише суспільно-політичними» (Antonów, 1929, s. 3). Доводили ж це протистояння до його збройного вирішення чинники небажання влади йти на більші поступки козакам й непоступливість останніх. Вирішити усі ці питання мало покликання до життя спеціальної комісії, постанову про утворення якої сейм прийняв у 1623 р. Водночас влада, С. Конєцпольскі та комісари розуміли, що через потугу козацтва, «без значної військової сили не варто і починати будь-яку акцію». Історик вказував, що лише погрозами військової сили Річ Посполита намагалася досягнути потрібних умов.

Однак реалізація цих задумів, як вказував М. Антонув, була відкладена через татарські напади 1623 р. та 1624 р., коли С. Конєцпольскі з військом був зайнятий їх відсіччю. Водночас козацтво знайшло вихід своєї войовничої енергії у втручанні у міжусобну війну в Кримському ханстві та боротьбу за його незалежність від Порту. Тут варто зазначити, що історик, на відміну від інших польських дослідників, не вважав, що Шагін Гірей (Şahin Geray) пропонував піддати Крим під верховну владу Речі Посполитої, але конкретизував умови того, що кримський калга висловлював пропозиції, взамін за військову допомогу, передання Польщі Кілію, Білгороду та Тягину, зупинити татарські напади та спільно виступити проти Москви. Наголошу-

ючи на першості цього історичного прецеденту козацько-татарського союзу, вчений вказував, що звернення Ш. Гірея до Січі було порушенням суверенних прав Речі Посполитої, адже відбувалося без її згоди. За цього козаки й татари обіцяли за потреби надавати один одному військову допомогу (Antonów, 1929, s. 7–8). Це у майбутньому змусило С. Конєцпольські вжити заходів, щоб протидіяти можливій татарській підмозі козакам М. Жмайла (Antonów, 1929, s. 11). Історик змалював різноманітність заходів, що мали забезпечити успіх «комісії» – як із накопичення війська, так і дипломатичних старань на зовнішньополітичній арені. У такий спосіб учений показав, що від самого початку усі ці дії влада сприймала як мілітарну акцію, а переговори задля випрацювання компромісних позицій насправді не брала до уваги. Річ Посполита бачила лише шлях силового примушення (погрозами чи прямим застосування сили) козаків до прийняття наперед визначених владою умов. Однак ситуація виглядала настільки складною, що Польща не могла собі дозволити навіть можливості, одночасної із вирішенням козацького питання, загрози якоїсь військової акції з боку Туреччини чи Криму. Тому козаків розглядали як силу, на яку необхідно було спрямувати усі мілітарні засоби держави, а поява ще одного «фронту» десь на кордонах могла би стати руйнівною для Речі Посполитої. Для цього С. Конєцпольські довелося висилати посланців у Бахчисарай і Стамбул, щоб отримати їх запевнення у збереженні миру (Antonów, 1929, s. 10–11).

Торкаючись подій повстання 1625 р., Юзеф Шуйські (Józef Szujski) подав коротку характеристику його очільника Марка Жмайла. Його він називав Ізмаїлом або Змуїлом (Izmail/Zmuilo) й вважав наступником Петра Сагайдачного на гетьманстві. Історик вказував, що козацький ватажок вів самостійну зовнішньополітичну активність, ведучи переговори із татарами та Московською державою. Також він провадив постійну боротьбу з турками на Чорному морі. Це спричинило велике невдоволення Османської імперії й погрози султана розпочати нову війну проти Речі Посполитої. Польська влада змушена була вислати гетьмана С. Конєцпольські, щоб покласти край самовільним морським походам козацтва (Szujski, 1889, s. 264).

У дослідженнях Анатолія Левіцькі (Anatol Lewicki) повстання 1625 р. побіжно висвітлено. Його він доволі традиційно для польської історіографії XIX ст. називає «козацьким бунтом». У згадці про нього вчений висловив різні версії щодо імені очільника козацького виступу. Так, його він називав Ізмаїлом тобто Змоїлом (Lewicki, 1884, s. 235). Цікаво, що історик вписував повстання у контекст ширших подій 1620-х років у Причорномор'ї, зокрема тут же розглядав «громадянську війну» між кримськими татарами, яка, на його думку, давала можливість назавжди покласти край їх нападам на Річ Посполиту. Вчений вказував на недостатньо послідовну політику Сигізмунда III (Zygmunt III Waza), що не зміг вирішити питання Криму, як і свого відношення до козащини. Він стверджував, що не допомігши військами Ш. Гірея, який був готовий піддатися під зверхність Польщі, король дозволив здійснитися наступним нападам кримців у 1629 р. До цього ж призводила й політика влади щодо козацтва, наслідком чого були нові повстання.

У короткому описі повстання 1625 р., вміщеному в працях Міхала Бобжинські (Michał Bobrzyński), зазначалося, що після смерті Петра Сагайдачного отаманом козацтва став Марко Жмайло, якого він називав Змоїл, що взявся за бурхливу діяльність. Зокрема, оголосив себе захисником Православної Церкви від загроз із боку поляків. І лише шляхом кривавих битв гетьману Станіславу Конєцпольські вдалося запанувати

над козаками, обмеживши реєстр до 6 000 й назначивши отаманом Михайла Дорошенка (Bobrzyński, 1923, s. 161).

Також доволі лаконічно змалював повстання 1625 р. Александер Яблоновскі (Aleksander Jabłonowski). Він вказував, що участь запорожців у Хотинській війні 1621 р. «незмірно піднесла гординю та силу козацтва», але водночас вона «розпалила бажання остаточно їх впокорити». Річ Посполита швидко отримала таку можливість завдяки смерті П. Сагайдачного, яка значно полегшувала їй справу. За це взявся гетьман С. Конєцпольскі, який із військами виступив проти січовиків, «що не переставали турбувати султанські краї й повстали на чолі із Змайлом» (Jabłonowski, 1912, s. 214). Біля Курукова, навпроти Кременчука, польському головнокомандувачу вдалося здолати повстанців і примусити їх до визнання встановлених їм обмежень.

Початок бойових дій, після провалу переговорів посланців гетьмана Станіслава Конєцпольскі з козаками на чорній раді у Каневі, описав Тадеуш Корзон (Tadeusz Korzon), залишивши одне із найкращих у польській науці того часу висвітлення цих подій. Історик зазначав, що не досягнувши консенсусу із королівськими комісарами, козаки «виступили у поле» 2 жовтня 1525 р. Це підштовхнуло коронного гетьмана до прямих військових дій. Передові війська, які очолив Ян Одживольскі (Jan Odrzywolski), атакували козацький табір, що складався із частини повстанського війська, яке зосереджувалось в околицях Канева, під Мошнами. Однак розірвати ряди возів вони не змогли. Козаки, які відступали, зупинилися під Криловом і звернулися до польського командування із проханням перемир'я, адже не могли прийняти якесь рішення через відсутність серед них отамана М. Жмайла, який лише вирушив із Січі. Перемир'я та очікування прибуття козацького очільника тривало від 11 до 17 жовтня. Вчений вказував, що тоді повстанці надіялись отримати допомогу від свого союзника, татарського калги Ш. Гірея, однак їхні сподівання були марні (Korzon, 1923, s. 310). Прибувши в табір під Криловом, М. Жмайло відповів С. Конєцпольскі на його вимоги відмовою. Повстанське військо, у кількості, як вказував дослідник, від 20 до 40 тис., заклало табір над р. Цибульник, поблизу польської армії. Там 19 жовтня протягом цілого дня відбувалася битва, у якій, як вважав історик, загинуло 8000 козаків, а польській стороні вдалося захопити лінію передньої сторожі суперника. Протягом наступного дня, коли активні бойові дії не відбувалися, козацький табір залишався на своїх позиціях. Однак наступної ночі вони відступили.

Особливо придушення коронними військами повстання 1625 р. змалював Владислав Конопчинскі (Władysław Konopczyński). Вчений стверджував, що збройна акція польської сторони була спровокована антидержавними діями українського православно-го духовенства, що їздило до Москви із проханнями захисту, а отже, зрадило Річ Посполиту. Також влада, на його думку, змушена була покінчити зі шкідливою діяльністю козацтва, яке своїми нападами на Туреччину провокувало татарські набіги. Для цього «король вислав на Україну збройну комісію на чолі із Конєцпольським». Отже, історик не згадував про коронне військо, яке складалося із 17 тис. Ця «комісія» зустрілася з козаками під Криловом, де, як показував В. Конопчинскі, гетьман переконав запорожців. Дослідник розповідав: «Даремно доводили вождеві реєстрових Жмайлу, що козакам добре ведеться, бо мають земельні маєтки й різноманітні свободи, лише без шляхетського клейноду; даремно їм докоряли незліченим насильством, зрадами та вибриками, навіть здійснюваними над попами» (Konopczyński, 1936, s. 279). Козаки до цього всього не дослухались і, відмовившись видати листування

із Московією та її агентів, просто собі «відмаршували». Після цього, у змалюванні В. Конопчинські, коронний гетьман змушений був напасти на них біля Курукового озера, «здійснив штурм табору й нав'язав ординацію» (Konopczyński, 1936, s. 279).

У дослідженнях М. Антонова змальовані лише початкові дії обох сторін конфлікту. Вчений зазначав, що козацтво не було готове до збройного протистояння польським військам гетьмана С. Конєцпольські, який, зібравши до 16 тис. жовнірів, вирушив на Запоріжжя. Козаки не планували жодних наступальних акцій проти коронного війська чи хоча б на терени Київського воєводства. Додатково вони були ослаблені поразкою морського походу влітку 1625 р., а значна кількість запорожців у цей час перебувала у новому плаванні на Чорне море. У цей час січовиків очолив незнаний до того часу М. Жмайло, який своїм зволіканням втратив військову ініціативу. Натомість, після підходу польських військ під Канів, 3 000 козаків, що там стаціонували, не чинячи опору, але й не підкоряючись вимогам С. Конєцпольські, відступили на з'єднання із 2-тисячним загonom козаків у Черкасах. Саме ці дії козаків, як вважав історик, підштовхнули коронного гетьмана вдатися до рішучих військових ударів (Antonów, 1929, s. 14).

У змалюванні Владислава Смоленські (Władysław Smoleński), керівник повстання 1625 р. Ізмаїл (Змойла), вів широко розгорнуту політичну та військову активність. Учений зазначав, що він провадив самостійні переговори із Московією та Кримським ханством, проводив військові експедиції проти турків на Чорне море, «грабував прикордонні воєводства, нарікаючи на утиски божих церков та стародавньої грецької релігії» (Smoleński, 1921, s. 200). У короткому описі військових дій вчений згадав, що Марка Жмайла переміг гетьман Станіслав Конєцпольські у бою під Криловом, після чого його змусили підкоритись владі «королівського отамана Михайла Дорошенка».

Францішек Равіта-Гавронські (Franciszek Gawronski-Rawita) розглядав повстання 1625 р. у контексті турецько-татарської політики козацтва. Його причину, а саме конфлікт довкола появи на Січі претендента на султанський престол Ях'ї (یحییٰ), він вважав частиною заходів козаків, спрямованих на продовження війн і грабівницьких походів проти Османської імперії. Вчений вважав, що з 1624 р. був укладений татарсько-козацький союз, ціллю якого була спільна боротьба проти Порти. Це дало б можливість тогочасним правителям Криму Мехмеду (Mehmed Geray) та Шагіну Гіреям звільнитися від влади султанів, натомість «в особі татар козаки знаходили послідовних спільників у сваволі» (Rawita-Gawronski, 1923, s. 70). Слід відзначити, що Ф. Равіта-Гавронські вважав козацько-татарську угоду 1624 р. вкрай важливою для усієї наступної долі міжнародного становища Речі Посполитої, адже це стало прецедентом на майбутнє й унеможливило постійне втручання татар у польські справи та надало боротьбі Польської держави проти татар цілком іншого спрямування.

У цей час на Запоріжжі з'явився претендент на османський престол Ях'я, який нібито був сином Магомета III (محمد ثالث) і сповідував православну віру. Його під свою опіку взяв київський митрополит Іов Борецький, який хотів використати його для зближення із Московією. Церковний ієрарх старався сплести воедино справу боротьби за права православних у Речі Посполитій із допомогою Ях'ї, якому він шукав союзників серед козацтва та у Московському царстві. Татарам же був вигідний такий свій кандидат, що дозволив би їм звільнитись з-під влади Порти. За посередництвом І. Борецького, як вказував історик, відбулися переговори між козаками та московськими посланцями, на яких перші обіцяли «шукати опіки в Москві», натомість другі

обіцяли різноманітні царські ласки. Унаслідок таких підмов православного духовенства та московитів козацькі посланці на новому сеймі ставили перед владою Речі Посполитої вимоги «припинити переслідування ортодоксів, що мало означати ліквідацію унії, закріплення за Борецьким сану митрополита та затвердження Копистенського Печерським архимандритом». Така підтримка Православної Церкви Січчю додала православним сміливості й спричинилась до розрух на релігійному ґрунті у Києві, під час яких було вбито кілька уніатських священників. Водночас Ф. Равіта-Гавронські стверджував, що «за плечами цих розрух стояв козацько-татарський союз» (Rawita-Gawroński, 1923, s. 72).

Образ військової експедиції коронного гетьмана С. Конєцпольські на берегах Дніпра у 1625 р., метою якої було змусити козацтво до покори владі й припинення самостійної зовнішньополітичної діяльності, змалював В. Томкевіч. Учений зазначав, що гетьман висилав до козаків посланців із вимогами, однак ті відмовлялися від переговорів. Основним питанням, яке турбувало польську сторону, було припинення контактів Січі з Москвою. Утім, козаки відмовились видати гетьману «царських агентів» та своє листування із московітами (Tomkiewicz, 1939, s. 38).

Багато розповідаючи про різноманітні переговори між представниками влади та козацтва й змальовуючи різні вияви «козацької сваволі» та «зради», Ф. Равіта-Гавронські доволі побіжно показав у своїх працях перебіг військової кампанії 1625 р. Він зазначав, що гетьман С. Конєцпольські мав лише 8 000 коронного війська й змушений був звернутися до шляхти з проханням зміцнити його сили приватними загонами. Восени він вирушив із квартир польської армії на Поділлі й у жовтні зупинився в Каневі. Тоді ж почало гуртуватися й козацьке військо. Натомість городові козаки відмовилися підтримати жодну зі сторін і брати участь у збройному вирішенні конфлікту. Станіслав Конєцпольські звернувся до козаків із запитом про причину збирання сил, на що вони відповіли, що цього не знають і звертатися із цим треба до їхнього гетьмана Марка Жмайла, який зараз перебував на Січі. Королівські комісари вирішили дочекатися прибуття М. Жмайла, щоб вести із ним переговори. Вони ж від імені Речі Посполитої виставили свої вимоги: видати очільників морських походів, знищити човни-чайки, видати козацьких послів та їх кореспонденцію із Москвою, припинити усіялки зав'язки з іноземними державами, зменшити війська до попередніх, встановлених владою, чисел та повернути усі землі, які козаки загарбали у шляхти. У відповідь на це козаки повідомили, що їхні відносини з татарами були цілком випадкові, причиною посольства до Москви було отримання «царського жалування», а от на зменшення війська та проживання лише в королівщинах вони не погодилися. За час цих переговорів С. Конєцпольські вдалося шляхетськими підрозділами збільшили свої сили до 20 тис., що дало змогу розпочати активніші наступальні військові дії. Так, у результаті наступу коронні війська зупинилися на р. Цибульник й «із трьох сторін вдарили на козацький табір». Це змусило М. Жмайла відступити до Медвежих лоз і закласти табір біля Курукового урочища. Історик повідомляв, що після цього «поляки здобували одну позицію за другою» й важкі зимові умови змусили козаків до покори та нових переговорів (Rawita-Gawroński, 1923, s. 73).

Певні цікаві деталі боїв біля Курукового озера змалював у своїх дослідженнях Т. Корзон. Історик вказував, що після боїв під Мошнами та над р. Цибульник козаки здійснили нічний відступ. Їх наздогнав Станіслав Потоцькі (Stanisław Potocki), який очолив 1 500 кінних воїнів, для відбиття яких Марко Жмайло двічі висилав загоони по

2 000 власної кінноти. Так обороняючись, повстанцям вдалося дістатись до Ведмежих Лоз над Куруковим озером, біля сучасного «міста Крюкова», над Дніпром за дві милі на південь від Кременчука. Вчений вказував на важливість ландшафту місця майбутньої битви, де знаходилися якісь стародавні вали та криївки в оточеній болотами лісовій гушавині. Саме туди козакам вдалося заманити усі сили гетьмана С. Конєцпольскі, який, через труднощі боротьби у такому терені, змушений був відмовитись від ідеї прямого збройного зіткнення із застосуванням холодної зброї. Це змусило польську сторону використовувати проти повстанців лише гармати, пострілами з яких вдавалося досягати до середини козацького табору. Хоча козакам, з опорою на окопи та криївки, вдавалося відбивати ворожі наступи, одна подібна облога все ж змусила їх вступити у переговори із представниками влади Речі Посполитої (Korzon, 1923, s. 311).

Доволі побіжний опис військових дій 1625 р. подав В. Томкевіч. Історик згадував, що після провалу вступних переговорів гетьман С. Конєцпольскі «погнався за козаками в степи» й оточив їхній табір під Медвежими Лозами біля Кременчука. Не вдаючись у подробиці, дослідник зазначив, що у боях козаки понесли значні втрати, що змусило їх вступити у переговори й присягнути на новому договорі (Tomkiewicz, 1939, s. 38).

У висвітленні умов Куруківської угоди 1625 р. А. Яблоновскі зосередився на питанні козацького реєстру. Історик вказував, що гетьман С. Конєцпольскі змусив козаків обмежитися кількістю 6 000 реєстрових. Він зазначав, що усі «випищики», які не потрапили у реєстр, «були зобов'язані повернутись до спокійних зайнять під юрисдикцією старостів та панів» (Jablonowski, 1912, s. 214). Також очільником січовиків було призначено керівника поміркованого угруповання серед козаків Михайла Дорошенка. Так дослідник намагався показати придушення козацьких повстань винятково як процес умиротворення невгамовної войовничої стихії народу, що ще перебував на напівварварській стадії розвитку й не сприймав мирного життя. Польські ж сили лише приносили українцям порядок та змушували до цивілізованої праці.

Тадеуш Корзон вказував, що доволі неоднозначні результати боїв під Куруковим озером дали змогу козакам добитись під час переговорів із гетьманом Станіславом Конєцпольскі збільшення реєстру до 6 000 і викреслення із домовленостей пункту про видачу на покарання ватажків повстання та керівників морських походів на турецькі володіння. Тоді ж М. Жмайла козаки усунули із керівництва й обрали М. Дорошенка, якого С. Конєцпольскі відразу і затвердив. Також, згідно з відповіддю С. Конєцпольскі турецькому чаушу, було знищено й усі чайки, які запорожці готували для наступного походу на Чорне море. Усі ці нові домовленості були затверджені на найближчому сеймі, а козацький реєстр швидко складений. Таким чином, як вважав історик, насправді вдалося «досягнути заспокоєння України» (Korzon, 1923, s. 311).

У баченні В. Томкевіча Куруківська угода 6 листопада 1625 р. «перевела питання козацтва на нові рейки й до певної міри урегулювала його». Учений вказував, що, згідно із пунктами договору, було «утворено 6 тис. реєстрових козаків (6 полків) на кошти Речі Посполитої, як платне військо, призначене для оборони південних кордонів» (Tomkiewicz, 1939, s. 39). Керував ними призначений королем «старший», який одночасно підпорядковувався коронному гетьманові. Історик наголошував, що саме на нього покладалася відповідальність за усе козацтво – як за безпосередньо підпорядкованих йому реєстровців, так і за випищиків. Саме він мав контролювати і нівелювати усі спроби останніх організувати будь-які морські походи на османські

володіння. Додатково тут значну роль відіграла діяльність гетьмана С. Конєцпольскі, що присвятив багато уваги підбору для реєстровців відповідної старшини. Саме ці заходи, як наголошував науковець, допомогли сформувати з них професійне військо, яке вирізнялося («певний час») своєю вірністю та відданою службою на справу оборони від татарських нападів (Tomkiewicz, 1939, s. 40). У цьому випадку у Куруківському договорі відзначалося, що усе, як реєстрове, так і виписане із реєстру, козацтво під присягою зобов'язалося не ходити у походи на турецькі володіння, знищити свої човни та не укладати союзів з іноземними державами.

Цікаві спостереження зробив В. Томкевіч щодо долі козаків, які не потрапили у реєстр 1625 р. Учений стверджував, що, за тогочасними обрахунками, осіб, які не потрапили на королівську службу, було орієнтовно 45 тис. Із них «утворили посередню групу під назвою «виписових», що мали бути чимось на зразок сучасних військових резервістів» (Tomkiewicz, 1939, s. 39). Дослідник вважав, що їм визначалася низка прав як своєрідній ледь не автономній суспільній групі. Так він пояснював поняття «непослушних людей», яке застосовувалося до цієї частини козацтва, як таких, що не мають виконувати жодної форми «послушенства» перед державою чи місцевими землевласниками – не підлягали жодним обмеженням та обов'язкам, пов'язаним із панщиною. Такими особливими правами вони могли користуватися, мешкаючи на території королівщини, натомість їм заборонялося поселятися на приватних землях під загрозою втрати усіх козацьких привілеїв. Це, як вказував історик, було зумовлене вимогами магнатів, що не бажали мати у своїх володіннях «непослушних». Усі такі дії козацтво сприймало як особливу кривду, адже тепер змушене було за безцінь продавати свою нерухомість, щоб не підпасти під панщину й переселитися на королівщину. Додатково козакам заборонялося збиратися у будь-які озброєні групи (Tomkiewicz, 1930, s. 108).

Підсумовуючи козацьке повстання 1625 р. та боротьбу проти нього влади Речі Посполитої, Ф. Равіта-Гавронскі вважав його яскравою збройною перемогою, але наголошував, що це «не перемогло дух козацької сваволі» (Rawita-Gawroński, 1923, s. 71). Він зараховував ці події до шеругу подібних, що мали лише частковий результат й ставали основою для подальшого лише більшого розростання конфлікту. Вчений вказував, що хоча з нового реєстру було видалено усю «напливову та авантюрну стихію», однак із людьми, що не потрапили на королівську службу, а таких було до 40 тис., представники влади цілком не розуміли, що робити. Отже, на українських землях «появилися ніби два війська – реєстрове та вільне, що криво одні на одних споглядали, адже випищики вважали реєстровців за зрадників козацької справи» (Rawita-Gawroński, 1923, s. 74).

На слабких можливостях і бажанні виконувати Куруківські угоди наголошував А. Яблоновскі. Історик вказував на глибоку суперечливість дій самого польського уряду, що встановлював реєстр у 6 000 та вимагав суворо його дотримуватися, однак сам відразу ж нівелював власні постанови, закликаючи «випищиків» вступити у шеруги армії Речі Посполитої на війну проти Швеції. Учений зазначав, що козацтво само було готове до участі у нових збройних виступах і лише сприятна діяльність М. Дорошенка призупиняла їх. Так козацькому очільнику вдалось спрямувати войовничу енергію січовиків на участь у міжусобній війні в Криму, однак, після загибелі у кримських походах у 1628 р., його наступник Грицько Чорний уже «не здолав втримати на поведи запорізьку сваволу» (Jablonowski, 1912, s. 214).

У баченні В. Конопчинські Куруківська угода дала змогу внести певний конструктив в існування козацтва, яке до того, через безкарність та відсутність контролю, лише провокувало татарські набіги. Окрім обмежень реєстру до 6 000, таким позитивом він називав усунення із посади «отамана» козаків бунтівного М. Жмайла та встановлення поміркованого М. Дорошенка. До того ж тепер очільника козаків мав затверджувати король. Саме це, на думку вченого, дозволило командувачу коронних військ Стефану Хмелецькі (Stefan Chmielecki) використати козаків для розгрому татарських чамбулів у битві під Білою Церквою в 1626 р. Також, як вважав історик, «за бажанням Миколи Потоцького та Юрія Збаразького», козаків було вислано у Крим на допомогу «прихильного Польщі претендента Шагін Гірея» (Копорczyński, 1936, s. 280).

В узагальненнях наслідків козацького повстання 1625 р. та спробах його врегулювання Куруківською угодою В. Томкевіч стверджував, що постанови, попри їх затвердження сеймом, не могли увійти у життя. Причину цього він вбачав у незадоволенні більшості козацтва, яке не потрапило у реєстр й не бажало виконувати такі важкі для себе умови. Не маючи наміру ставати підданими старост, як наголошував історик, вони втікали на Січ, де починав «збиратися резерв козацтва, який не мав що втрачати, але був готовий шукати легкої здобичі»; у цей час Запоріжжя «стало опорою та надією усіх буремних намірів» (Tomkiewicz, 1939, s. 40). Січ виросла серед населення до рівня значного морального авторитету, натомість реєстровці стали в очах решти козаків зрадниками.

Отже, розглянуті праці польських істориків, які працювали у період від кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни, засвідчують значний інтерес дослідників до проблеми історії козацького повстання 1625 р. Для вчених воно було важливим моментом, який засвідчував перехід від активної козацько-польської співпраці попередніх десятиліть до періоду збройної боротьби між ними, що переростала у міжнаціональний, соціальний і релігійний конфлікт. Багато уваги дослідники приділяли причинам повстання, які вони вбачали у значному зростанні чисельності та сили козаків у перші десятиліття XVII ст. Для багатьох польських істориків це обумовлювалось і зростанням козацької самовпевненості, «сваволі» та «необґрунтованих бажань», а тому вимагало від влади їх силового впокорення. Також дослідники часто намагалися віднайти причини повстання і в іноземних інтригах – у діях московських та турецьких агентів, підступах православного духовенства, що ненавиділо інші конфесії. Існували також тези про недоліки самого суспільного стану Речі Посполитої, де влада не відповідала на виклики часу й не запроваджувала необхідні реформи, зокрема не усвідомлювала зміни ролі козацтва у соціумі. В описі бойових дій історики здебільшого некритично відтворювали свідчення польських джерел, які давали однобічну картину подій із прославленням польських військ, перебільшенням завданих козакам втрат і зображенням супротивника як доволі недолугої примітивної маси. Висвітлюючи наслідки повстання 1625 р., історики переважно сходились у його оцінках як такого, що не усувало причин, які до нього призвели, а лише загострювало конфлікт. Зокрема, виділяли проблему обмеженості козацького реєстру, відсутності вирішення проблеми «виписиків» та початку конфлікту між реєстровими та позареєстровими козаками. Також цікавими є тези істориків, які розглядали тогочасні козацько-татарські відносини й вбачали у них початки їх плідної співпраці уже в часи Хмельниччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гриневич, Т. (2012). Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. Хроніка 2000. *Україна–Польща: діалог упродовж тисячоліть*, 3(93)/2. Київ, 315–328.

Руда, О. (2010). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів.

Сінкевич, Є. (2008). Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ, 236–242.

Antonów, M. (1929). *Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji Kurukowskiej z 1625 roku*. Lwów.

Bobrzyński, M. (1923). *Dzieje Polski w zarysie*, 2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane.

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*. Toruń.

Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków.

Koko, E. (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk.

Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej* (T. 1: 1506–1648). Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane.

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: w 3 t.* (T. 2: Epoka przedrozbiorowa). Lwów; Warszawa; Kraków.

Lewicki, A. (1884). *Zarys historii Polski i krajów ruskich*. Kraków.

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane.

Smoleński, W. (1921). *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa.

Szujski, J. (1889). *Historia Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa.

Tomkiewicz, W. (1930). Powstanie kozackie w roku 1930. *Przegląd powszechny*, 187, 104–128.

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów.

REFERENCES

Hrynevych, T. (2012). Ukrainse kozatstvo v dyskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu. *Khronika 2000. Ukraina–Polshcha: dialoh uprodovzh tysiacholit*, 3(93)/2. Kyiv, 315–328 (in Ukrainian).

Ruda, O. (2010). *Ukrainske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia*. Lviv (in Ukrainian).

Sinkevych, Ye. (2008). Doslidzhennia ukrainskoho kozatstva v polskii istoriohrafii kintsia XIX – pershii polovyni XX st. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy*. Dnipropetrovsk, 236–242 (in Ukrainian).

Antonów, M. (1929). *Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji Kurukowskiej z 1625 roku*. Lwów (in Polish).

- Bobrzyński, M. (1923). *Dzieje Polski w zarysie, 2*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane (in Polish).
- Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń (in Polish).
- Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków (in Polish).
- Koko, E. (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk (in Polish).
- Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej* (T. 1: 1506–1648). Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane (in Polish).
- Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: w 3 t.* (T. 2: Epoka przedrozbiorowa). Lwów; Warszawa; Kraków (in Polish).
- Lewicki, A. (1884). *Zarys historii Polski i krajów ruskich*. Kraków (in Polish).
- Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane (in Polish).
- Smoleński, W. (1921). *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa (in Polish).
- Szujski, J. (1889). *Historia Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa (in Polish).
- Tomkiewicz, W. (1930). *Powstanie kozackie w roku 1930. Przegląd powszechny, 187, 104–128* (in Polish).
- Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów (in Polish).

Rostyslav BURDYAK

Postgraduate student

of the Department of World History and Special Historical Disciplines

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3049-5685>

e-mail: rostuslavburdyak@gmail.com

FEATURES OF THE DEPICTION OF THE COSSACK UPRISING OF 1625 IN THE WORKS OF POLISH HISTORIANS OF THE LATE 19TH CENTURY – 1939

The article studies the specifics of the approaches of Polish historians who worked in the period from the end of the 19th century to the beginning of World War II to the study and assessment of the events of the Cossack uprising of 1625, led by Marko Zhmaylo. It is determined that the considered works of Polish scientists indicate a significant interest of researchers in the problem of the history of the Cossack uprising of 1625. For scientists, it was an important moment that testified to the transition from the active Cossack-Polish cooperation of previous decades to the period of armed struggle between them, which developed into an interethnic, social and religious conflict. Researchers paid much attention to the reasons for the uprising, which they saw in the significant increase in the number and power of the Cossacks in the first decades of the 17th century. For many Polish historians, this was also due to the growth of Cossack self-confidence, «willfulness» and «unfounded desires», which therefore required the authorities to subdue them by force. It has been

established that researchers often tried to find the reasons for the uprising in foreign intrigues – in the actions of Moscow and Turkish agents, the machinations of the Orthodox clergy, who hated other faiths.

There were also theses about the shortcomings of the social state of the Polish-Lithuanian Commonwealth, where the authorities did not respond to the challenges of the time and did not introduce the necessary reforms, in particular, they did not realize the changing role of the Cossacks in society. In describing the fighting, historians mostly uncritically reproduced the evidence of Polish sources, which gave a one-sided picture of the events, glorifying the Polish troops, exaggerating the losses inflicted on the Cossacks, and depicting the enemy as a rather primitive mass. In covering the consequences of the 1625 uprising, historians generally agreed on its assessment as one that did not resolve the reasons that led to it, and only exacerbated the conflict. Also interesting are the theses of historians who examined the Cossack-Tatar relations of that time and saw in them the beginnings of their fruitful cooperation already in the times of the Khmelnytsky.

Key words: Polish historical science, historiography, the uprising of 1625 led by Marko Zhmaylo, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Cossacks, register, Cossack rights, Stanisław Koniecpolski.

*Стаття: надійшла до редакції 18.04.2025
прийнята до друку 19.06.2025*